

Олександр СИЧ

«ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ СИНДРОМ» ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У центрі уваги автора – прояви так званого посттравматичного синдрому, який був характерним для західноєвропейського суспільства у міжвоєнний період. Цей феномен був прямим наслідком величезних людських жертв, яких зазнали провідні держави Європи у Першу світову війну. Аналізується, як зазначене явище позначилося на суспільних настроях і колективній свідомості населення Франції та Великої Британії. Автор вважає, що посттравматичний синдром і зумовлений ним психологічний стан громадськості західноєвропейських країн стали однією з причин проведення урядами цих країн політики умиротворення фашистських агресорів і неабияким чинником, що зумовив їх швидку капітуляцію перед нацистською Німеччиною.

Ключові слова: *посттравматичний синдром, психологічна травма, пацифізм, політика умиротворення.*

Автору вже довелося свого часу розглядати, як вплинула Перша світова війна на суспільну свідомість населення європейських країн у міжвоєнний період¹. Нижче робиться спроба докладніше зупинитися на феномені, який можна назвати посттравматичним синдромом у колективній свідомості мільйонів європейців впродовж двох повоєнних десятиліть (після 1918 р.).

Перша світова війна завдала глибокої психологічної травми цілим поколінням європейців. У країнах, які брали участь у цій війні, мабуть, було дуже мало сімей, яких би вона не торкнулася. «Травма десятків мільйонів смертей і каліцтв у Першу світову війну зачепила майже кожну сім'ю у Європі та радикально змінила європейське суспільство та політичне життя на ціле покоління і навіть більше»². На цю обставину постійно звертали увагу історики. Сучасний дослідник Джей Вінтер у своїй книзі «Місця пам'яті, місця скорботи. Перша світова війна у культурній історії Європи» писав: «У Франції,

---

¹ Сич О. Зміни в суспільній свідомості європейського суспільства після Першої світової війни. *Велика війна 1914 – 1918: витоки, характер, наслідки*. Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С. С. Трояна. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. СС. 426 – 440.

² Weiss J. *Conservatism in Europe 1770 – 1945. Traditionalism, Reaction and Counter-revolution*. London: Thames and Hudson, 1977. P. 131.

Великій Британії та Німеччині, як під час Першої світової, так і відразу після її закінчення, історія втрат стосувалася кожного. Тільки в цих трьох країнах на фронтах загинуло понад чотири мільйони людей – по суті кожен шостий військовослужбовець. Це майже половина всіх полеглих на фронтах війни, яка на той момент була найкровопролитнішою в історії. Про основні воюючі держави можна без перебільшення сказати, що у жалобі була кожна родина: багато сумували за рідними – батьком, сином, братом, чоловіком, хтось – за другом, колегою, коханим, знайомим... Майже всі міста і села основних воюючих країн Європи виявилися, у певному сенсі, населені лише людьми, які зазнали втрат. Безпосередньо постраждали – прямі родичі загиблих на війні – обчислювалися десятками мільйонів»³.

Травматичні наслідки війни були усюди, вони впадали в око, нагадували про себе у різних місцях. Американський історик Норман Кантор зазначав, що «безпрецедентне знищення людських життів у Першій світовій війні та її жахливі сліди, поранення людей, як фізичні, так і психічні, можна було побачити у кожному європейському місті у двадцяті роки. Міста були сповнені людей з відрубаними кінцівками. Інваліди, а також люди, які отримали психологічні травми (контужені), залишалися помітним явищем міжвоєнного періоду»⁴. На це ж вказував у своїй останній книзі «Розламаний час» і видатний англійський історик Ерік Гобсбаум, коли писав, що і британці, і французи «жили страшними спогадами про масові смерті «Великої війни» і бачили на вулицях понівечених людей, її живих свідків (що, можливо, мало ще більший ефект)»⁵.

Ще одним маркером жорстоких наслідків війни, які європейці сприймали як колективну травму, стали місця поховання величезного числа її жертв (Іл. 1). Вже згаданий Н. Кантор констатував: «Величезні цвинтарі стали загальноприйнятим фактом, частиною простого пейзажу. Знаки смерті та руйнування були засвоєні європейською культурою й у такий спосіб стали нормою. У результаті Першої світової війни людське життя було знецінене, а жорстокість набула нового вигляду»⁶.

---

³ Winter J. *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history*. Cambridge, 2010. PP. 1 – 2, 6.

⁴ Cantor N. F. *The American Century. Varieties of Culture in Modern Times*. / Norman F. Cantor with Mindy Cantor. 1st. ed. N.Y., 1997. P. 165.

⁵ Хобсбаум Э. *Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке* / Пер. С англ. Н. Охотник. Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2017. С. 204.

⁶ Cantor N. F. *Op. cit.* P. 165.

Лл. 1. Військове кладовище під Верденом

Посттравматичний синдром підживлювався і подіями, що відбувалися у перші післявоєнні роки на кордонах власне західної цивілізації – у Центральній, Східній і Південно-Східній Європі, а також у Малій Азії та Близькому Сході. Мова йде про низку локальних війн (польсько-українська, радянсько-польська, греко-турецька та інші), революцій і контрреволюцій, погромів і етнотериторіальних зіткнень, війн за незалежність, громадянських конфліктів та інших проявів воєнізованого насильства. Ці події мали місце у Росії, Україні, Фінляндії, Балтійських державах, Польщі, Австрії, Угорщині, Німеччині, Італії, Туреччині (Анатолія) й на Кавказі та забрали життя, за підрахунками німецько-британського дослідника Роберта Герварта, понад 4 мільйонів людей, що перевищувало сукупні втрати Франції, Великої Британії та США у Великій війні⁷. Отже, остання стала свого роду «скринькою Пандори», що породжувала все нові війни, криваві конфлікти, жорстокість і насильство.

З огляду на це, в очах західноєвропейської спільноти цінність миру та неприпустимість повторення будь-якого військового конфлікту стали незаперечним імперативом. Жорстокість Першої

---

⁷ Див. докладніше: Gerwarth R. *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917-1923*. London, Allen Lane, 2016.

світової війни та її величезні жертви міцно вкоренилися у колективну пам'ять Європи. Можна сказати, що не просто страх, а жах перед загрозою нової війни надовго оселився в душах і свідомості європейців, що виразно простежується у різноманітних наративних джерелах того часу, зокрема в творах художньої літератури. Якщо проаналізувати поведінку, уподобання, захоплення західноєвропейців міжвоєнного періоду, то, з одного боку, вони бажали якомога скоріше забути про війну та її страхіння, намагалися поринути у світ розваг, задоволень, веселощів, з другого, прагнули переконати себе у настанні мирної епохи, коли, як видавалося, пацифізм став на порядок денний буття людської цивілізації й не підлягав сумніву. Звідси той невідомий ентузіазм, з яким зустріла європейська громадськість рішення Локарнської конференції (яка стала свого роду надбудовою Версальської системи, але, по суті, замінила її в ролі основного механізму підтримання безпеки в Європі) та підписання «пакту Бріана – Келлога», міжнародної угоди про відмову від війни, як знаряддя національної політики. Але підспудно, у глибинах їхньої колективної свідомості причаївся страх і передчуття можливості й навіть неминучості нової катастрофи. Вінстон Черчилль, людина далека від пацифізму, у притаманному йому стилі передав це відчуття такими словами: «Ми хочемо врятувати себе від залучення у новий Армагеддон, при перемозі в якому збиток буде майже таким же, як при поразці»⁸.

Проілюструємо дане міркування вельми показовим прикладом з книжки французької журналістки Женев'єви Табуї «Двадцять років дипломатичної боротьби», яка цінна не лише фактичним матеріалом, влучними характеристиками політиків, яскравими замальовками роботи міжнародних форумів, що відбувалися у міжвоєнний період, але й тими авторськими спостереженнями, які дають читачеві можливість відчутти атмосферу того часу, коли Європа, перебуваючи в стані пацифістської ейфорії «доби Локарно», поступово, але неухильно сповзала до нової світової війни. У ній міститься епізод, який відбив, як у краплині води, з одного боку, вистраждані після жахливих жертв Першої світової війни очікування громадськості на встановлення міцного миру, а, з іншого,

---

⁸ Цит. за: Магадеев И. Э. Безопасность против или безопасность вместе? Уроки Первой мировой войны и германская политика Франции в 1920-х годах. *Первая мировая война: историография и уроки истории* (Материалы VIII Конвента РАМИ, апрель 2014 г.): Научное издание / Под ред. А.В. Ревякина; отв. ред. А.В. Мальгин. М: МГИМО-Университет, 2015. С. 129.

внутрішній сумнів у надійності системи міжнародної безпеки, створеної в середині 1920-х років.

«Але звичайні люди і громадська думка продовжують радіти, подібно Бріану і всім учасникам переговорів!

Всі переконані, що Локарнський пакт нарешті остаточно встановив мир!

Так, на Монмартрі освистали куплетиста, яки спробував додати до своєї пісні останній куплет: Локарно... Локарно... Все марно!»⁹.

Обурена публіка змусила співака повторити приспів зі словами «Локарно, Локарно, все чудово», хоча він явно реалістичніше оцінював стан міжнародних справ, ніж міністр закордонних справ Франції Арістід Бріан, який отримав Нобелівську премію миру 1926 р. за участь у Локарнській конференції.

Зазначена Ж. Табуї (втім, як і багатьма іншими людьми того часу, причому не тільки інтелектуалами) суспільна ейфорія «епохи Локарно» має своє пояснення. Вище зазначалося, який *психологічний шок* викликали у населення країн, які воювали, колосальні людські втрати у Першу світову війну. З легкої руки знаменитого письменника-фантаста Герберта Веллса (який, до речі, у роки війни працював разом з не менш знаменитими Редьярдом Кіплінгом і Артуром Конан Дойлом у британському Бюро військової пропаганди) світова війна 1914 – 1918 рр. подавалася громадськості як *the war to end all wars* («війна з метою закінчити всі війни»). Тому навіть сама думка про нову війну в Європі вважалася неприпустимою, «єретичною». Прикметно, що у 1922 р. тодішній британський прем'єр-міністр Девід Ллойд Джордж – всесвітньо відомий політик, який очолював Велику Британію з кінця 1916 р. і був у ореолі слави за перемогу у «Великій війни» – був змушений піти у відставку фактично тому, що зробив спробу втягнути країну (яка саме 1922 року завершила громадянську війну в Ірландії) у новий військовий конфлікт – з Туреччиною.

Справді, у 1920-х – на початку 1930-х рр. люди не могли собі уявити, що можлива ще одна – Друга – світова війна. Визначний французький історик, один із засновників славнозвісної школи «Анналів» Марк Блок, характеризуючи ставлення своїх співвітчизників до вірогідності другої світової війни, зазначав, що у разі її початку вони усвідомлювали, що «європейська цивілізація ризикує ніколи не вибратися з цієї прірви»¹⁰. Звідси практично

---

⁹ Табуї Ж. *Двадцять лет дипломатической борьбы* / Пер. с франц. Вступит. статья и ред. В. И. Антюхиной-Московченко. М.: Изд – во иностр. лит – ры, 1960. СС. 69 – 70.

¹⁰ Блок М. *Странное поражение. Свидетельство, записанное в 1940 году*. М., РОССПЭН, 1999. С. 184.

загальна суспільна налаштованість, свого роду внутрішня настанова як широких верств населення європейських країн, так і їхніх еліт на уникнення загрози нової війни будь-якою ціною. Згадуючи той час, Ерік Гобсбаум свідчив: «Занадто багато європейців пережили у Великій війні відчуття Армагеддону. Страх перед черговою і набагато страшнішою війною був тим реальнішим, що Велика війна подарувала Європі цілу низку безпрецедентних і жахливих символів: авіабомбу, танк, протигаз»¹¹. До речі, з огляду на величезні жертви Великої війни французькі уряди у міжвоєнний період так і не наважилися оприлюднити дані про втрати країни у 1914–1918 рр., небезпідставно побоюючись реакції своєї громадськості.

Допитливий й вражаюче ерудований британський дослідник Річард Овері у своїй книзі «Хвороблива епоха: Британія між війнами» проаналізував низку письмових свідоцтв публічних і приватних людей, переважно з середовища буржуазних інтелектуалів і представників політичного класу, з метою зрозуміти, які настрої, відчуття, емоції були характерними для британського суспільства у міжвоєнний період. У них міжвоєнні роки постають як час тривоги, сумнівів і страхів. Настрій, який все більше превалював у суспільстві, – це почуття кризи та страху або, за словами Овері, «передчуття катастрофи, що настає». Він переконливо змалював це відчуття катастрофи, яка невблаганно наближалася в 1930-ті роки, відчуття, яке починало переважати над закликами до пацифізму¹². Суперечлива спадщина Великої війни, яка вибухнула низкою кривавих війн і військових конфліктів у 1918–1923 рр., та дедалі відчутніше загострення міжнародних відносин з початку 1930-х рр., здавалося, давали підстави перефразувати наведений вище вислів Веллса про Першу світову війну у такий спосіб – the war to start all wars («війна, яка почала всі війни»).

Посттравматичний синдром Першої світової, який великою мірою визначав стан суспільних настроїв у міжвоєнний період, насамперед у Франції та Великобританії, виявився неабияким чинником, який мали враховувати правителі цих країн. Це стало, на наш погляд, однією з причин сумнозвісної «політики умиротворення» фашистських держав, яку проводили правлячі кола цих двох провідних європейських країн у 1930-ті роки.

---

¹¹ Хобсбаум Э. *Разломанное время*. С. 206.

¹² Див. докладніше: Overy R. *The Morbid Age: Britain Between the Wars*. Allen Lane, 2009.

У радянській історіографії «політика умиротворення» характеризувалася як короткозора, класово обмежена і навіть злочинна. Подібні визначення – за всієї їх категоричності – значною мірою справедливі, хоча й дещо поверхневі, оскільки спрощують причинно-наслідкові зв'язки, що були в основі цієї політики. Справа у тому, що колективна відсіч агресорам припускала, у разі потреби, застосування сили проти них, бо захист миру, безумовно, вимагав мужності, волі та готовності йти на жертви. Однак сама думка про *можливі жертви* для населення демократичних країн, які нещодавно пережили – й не забули! – страждання та колосальні людські втрати у світову війну 1914–1918 рр., видавалася неможливою, жахливою, лякаючою. Тому громадськість цих країн була категорично проти втягування в будь-які локальні конфлікти, здатні перерости в європейську війну (а події в Китаї чи Ефіопії в 1930-ті рр. видавалися занадто далекими, щоби вбачати в них загрозу миру в Європі).

Страх перед можливістю нової війни тією чи іншою мірою підживлювався відомостями, що час від часу ставали надбанням громадськості, про неготовність до неї Великої Британії та Франції, про їх військову слабкість тощо. Душевний стан жителів французької та англійської столиць визначався, як писав французький письменник і публіцист Андре Моруа, тим, що вони «були позбавлені бомбосховищ, протигазів, зенітних знарядь і залякані поширюваними німецькою пропагандою страшними чутками про отруйні гази та бомби вагою в тонну, ударна хвиля від яких здатна зруйнувати цілі квартали»¹³.

Стереотипне уявлення населення європейських країн про те, якою буде майбутня війна, досить точно передає малюнок, який часто зустрічався на сторінках газет того часу: ескадрилья літаків випускає над містом газ, у клубах якого виникає образ гігантської Смерті з косою. Цей же образ можна було побачити на рекламних афішах філософсько-фантастичного художнього фільму «Вигляд прийдешнього» (1936 р.) режисера Мензиса за сценарієм відомого письменника Герберта Веллса (автора публіцистичної книжки з такою ж назвою); на них зображені тисячі літаків, які скидають бомби з отруйним газом на британські міста (Іл. 2–6).

---

¹³ Моруа А. *Надежды и воспоминания*. Художественная публицистика. Пер. с фран. М.: Прогресс, 1983. СС. 36 – 37.

Іл. 2. «Світ на грані війни».
Кадр з фільму «Вигляд прийдешнього»

Іл. 3. «Попередження Європі».
Кадр з фільму «Вигляд прийдешнього»

Іл. 4. Літаки над містом. Кадр з фільму «Вигляд прийдешнього»

Зазначені психологічні тенденції у західноєвропейському суспільстві допомагають зрозуміти, чому Мюнхенська угода, яка сприймалася як ганебна у багатьох країнах світу, в тому числі у Радянському Союзі та США, була зустрінута в Лондоні та Парижі з неймовірним ентузіазмом і полегшенням. Саме такі настрої, безпосередньо породжені спогадами про жахи та жертви Першої світової, поряд з деякими іншими причинами, завадили провідним політикам Заходу своєчасно й належним чином оцінити весь ступінь фашистської небезпеки, щоби мобілізувати населення своїх країн на боротьбу з нею, породжували пасивність і надмірну обережність в обстановці, яка вимагала рішучих дій задля збереження миру в Європі.

Спогади про величезні людські втрати в Першу світову тяжили у свідомості французьких та англійських політиків і військових, які також прагнули за будь-яку ціну уникнути війни, а після її початку у вересні 1939 р., фактично *не воювати*, прирікаючи тим самим на поразку свого союзника – Польщу. Командувач союзними військами у Франції генерал Гамелен говорив тоді: «Я не хочу розпочинати війну з битви під Верденом. У Франції взагалі низька народжуваність, крім того, ми зазнали тяжких втрат під час останньої війни. Ми не перенесемо нового кровопролиття»¹⁴.

---

¹⁴ Цит. за: Моруа А. *Надежды и воспоминания*. С. 61.

Іл. 5. Зруйноване місто. Кадр з фільму «Вигляд майбутнього»

Іл. 6. «Гази!!!». Кадр з фільму «Вигляд майбутнього»

Нищівну поразку Франції в 1940 р. професійні історики пояснюють низкою причин. З огляду на зазначені вище міркування, ретельний аналіз наративних джерел дозволяє зазначити ще одну, на нашу думку, важливу причину, а саме: таку собі «духовну демобілізацію», свого роду психологічну розмобілізованість і внутрішню неготовність більшої частини французького суспільства

до ще однієї війни. Польський інтелектуал Анджей Бобковський, який у цей час проживав у Франції і міг споглядати таку суспільну атмосферу, так би мовити, зсередини, як емігрант, пригадав у своєму щоденнику розмову з однією місцевою жінкою: «Справді, не знаю як, але ще рік тому, до того як вибухнула війна, вона вже все знала й увесь час на мої захоплення Францією відповідала, що коли німці вдарять, ця країна розсиплеться як порхавка. Я не вірив. Був вихований на міті Франції. А зараз що? Валиться – і то валиться ніби тихцем, рветься, як нитка, навіть без звуку»¹⁵. І робить сумний висновок: «Наскільки ж по-різному виявляє себе народ у мирний час і під час війни. Війна для народу – як кидання монети на мармурову плитку; і хоча я ненавиджу війну, та мені видається, що важко вигадати ліпше випробування. Пригадую собі, що я віддавна думав про Францію. Сьогодні зрозумів одне: риси, які зачаровують у мирний час, які так високо цінуються – ці французькі риси зараз є згубними. У мирний час вони забули про війну, під час війни не зуміли забути про мир»¹⁶.

На жаль, такі настрої були характерними й для інших народів західноєвропейських країн. Це неабиякою мірою пояснює, чому спротив так званої демократичної Європи нацистській агресії у 1940 р. був майже символічним. Люксембург був захоплений за добу. Нідерланди опиралися всього 6 днів, Бельгія – 8, Норвегія (за допомогою Великої Британії) – два місяці. Франція чинила опір 43 дні, проте французи без жодного пострілу здали свою столицю гітлерівцям, французький уряд організовано втік у провінційну глушину, а переважна більшість населення вельми лояльно поставилася до німецьких окупантів. Данія взагалі опиралася Гітлеру 6 годин (!), бо данський король у наказному порядку заборонив своїй армії та громадянам чинити будь-який спротив німцям! Повсюдно в Європі були створені маріонеткові уряди, а вся державна система та економіка благополучно продовжували функціонувати в тісному контакті з німецькою адміністрацією та під її контролем, а населення у своїй основній масі зробило вигляд, що нічого особливого не трапилося. Здавалося, що населенню цих країн важливішим було зберегти звичайний – спокійний і комфортний, заможний і мирний – спосіб життя (з ранковою кавою з круасанами чи свечасним доглядом за тюльпанами), ніж власну свободу і незалежність своїх держав. Їх також лякали не тільки неминучі

---

¹⁵ Бобковський А. *Війна і спокій. Французький щоденник 1940 – 1944*. Київ: Критика, 2007. С. 15.

¹⁶ Бобковський А. *Війна і спокій*. С. 31.

людські жертви, але й матеріальні збитки та наслідки військових дій. Марк Блок у своїй книзі-щоденнику «Дивна поразка» свідчив: «У війні 1914–1918 років було знищено багато майна і це залишило гіркі спогади. Подібні події жорстоко понівечили художню спадщину країни і змусили засумніватися в її безпеці. Люди подумали, що краще погодитися на все, ніж знову пережити таке зубожіння. Але вони не подумали про те, що не може бути нічого гіршого для нашого суспільства в цілому, його економіки, ніж ухвалення поразки від нації загарбників»¹⁷.

Таке ставлення населення західноєвропейських країн до поразки у війні з нацистською Німеччиною та окупації пояснюється низкою причин: готовність значної частини суспільства до сприйняття фашистських ідей (пригадаймо гасло французьких правих «Краще Гітлер, ніж Народний фронт!»); наявність у міжвоєнний період практично в усіх без винятку державах фашистських чи профашистських рухів і організацій; латентний антисемітизм; пряма зрада правлячих еліт, які залюбки погодилися на колаборацію з окупантами та деякі інші. Але серед них, на нашу думку, однією з найбільш вагомих був саме посттравматичний синдром, який став характерною рисою менталітету західноєвропейського суспільства у міжвоєнний період, яке з відразою і жахом сприймало будь-яку можливість нової війни, відчуваючи свою духовну та фізичну неспроможність взяти у ній участь.

---

¹⁷ Блок М. *Странное поражение*. С. 148.